

UOT 658:334:339.94 (479.24)

Müştərək sahibkarlıq beynəlxalq biznesin təşkilinin forması kimi

Abbasov Sərvər Alıcan oğlu*
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müştərək sahibkarlığın kapitalın transmilliləşdirilməsində və milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunun əsaslandırılması.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və deduktiv metod.

Tədqiqatın nəticələri - kapitalın transmilliləşdirilməsinin mühüm forması olan müştərək sahibkarlığın inkişaf strategiyasının formalaşdırılması.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - xarici təcrübə əsasında daha geniş araşdırma tələb edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın əsas nəticələri və irəli sürülən təkliflər müştərək sahibkarlığın inkişaf strategiyasının hazırlanmasında praktiki istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bazar iqtisadiyyatı şəraitində müştərək sahibkarlığın milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında rolunun artırılması problemi ilk dəfə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *müştərək sahibkarlıq, müştərək müəssisə, xarici kapital, kapitalın transmilliləşdirilməsi.*

1. Giriş

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslər sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif forma və növlərinin inkişafı ilə sıx əlaqədardır, hansıki öz növbəsində təkcə istehsal amillərində deyil, həm də istehlak bazarında və ictimai həyatda baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Beynəlxalq biznesin aparıcı forması sayılan müştərək sahibkarlıq müxtəlif

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı şəhəri. AZ 1001, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.
server.abbasov@gmail.com

ölkələrin müəssisələri arasında kooperasiya əlaqələrini ifadə edir, hansiki əsasında rəqabət şəraitində dünya təsərrüfat sistemində və iqtisadiyyatda beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, məhsul (*xidmət*) istehsalının ixtisaslaşması və beynəlmilləşməsi obyektiv prosesi durur.

Müştərək sahibkarlıq milli istehsalın və mübadilənin strukturunu dəyişdirir, dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesini sürətləndirir, ölkələr arasında əmtəə, işçi qüvvəsi və kapitalın hərəkətini gücləndirir. Müştərək sahibkarlıq iki və daha çox ölkə tərəfdaşlarının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütöv tam kompleks forması olub istehsal, ticarət, elmi-texniki, investisiya və servis sahəsində kooperasiya əlaqələrini ifadə edir. Müştərək sahibkarlığı əməkdaşlığın digər formalarından üç əsas element fərqləndirir: birgə əmlak; gəlirin və risklərin birgə bölünməsi. Tərəfdaşlar idarəetmədə, kapitalda, gəlir və risklərin bölünməsində birgə iştirak prinsipinə əsaslanaraq götürdükləri öhdəliklərin vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsində maraqlıdırlar.

Müştərək sahibkarlığın ən önəmli və geniş yayılmış forması müştərək müəssisədir. Müştərək müəssisələrin yaradılması motivləri müxtəlif ola bilər, ancaq onların əsasında müştərək sahibkarlığın meydana gəlməsini şərtləndirən aşağıdakı dörd strategiyadan biri durur:

- istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi strategiyası;
- əməliyyatların genişləndirilməsi strategiyası;
- yeni növ məhsulun (*xidmətin*) istehsalında risklərin azaldılması strategiyası;
- investisiya, texnologiya və ixtisaslı işçilərin cəlb edilməsi hesabına geri qalan sahələrin, yaxud fəaliyyət sferalarının inkişaf strategiyası.

“Müştərək müəssisə” termini ilk dəfə XIX əsrdə Qərbdə yaranmış və XX əsrdə tədavi sferasında geniş yayılmışdır. Əvvəlcə hasiledici sənaye sahələrində və tikintidə iri miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün müştərək müəssisələr təzahür etdi, sonradan isə emaledici sənaye sahələrində belə müəssisələrin intensiv yaradılması prosesi baş verdi.

Bu tip müəssisələr ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarında müxtəlif cür adlandırılır: “birgə müəssisə”, “qarışıq cəmiyyət”, “vençur müəssisə”, “korporativ müəssisə”, “xarici kapitalın iştirakı ilə müəssisə” və s.

2. Müştərək müəssisə anlayışı ilə bağlı fikirlər

Müştərək müəssisələrin yaranması tarixi çox qədim olmasına baxmayaraq indiyədək “müştərək müəssisə” məfhumu haqqında vahid fikir yoxdur.

Qərb iqtisadi ədəbiyyatında müştərək müəssisə beynəlxalq biznesin təşkilinin xüsusi hüquqi forması kimi səciyyələndirilir və onun aşağıdakı əlamətləri göstərilir:

- ❖ müştərək müəssisə iki və daha çox tərəflərin aktivlərinin qismən bölüşdürülməsi, yaxud tərəfdaşlardan hər birinin kapital qoyması yolu ilə yaradılır;

- ❖ müştərək müəssisə istehsal, ticarət, maliyyə, elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər;
- ❖ tərəfdaşlar arasında idarəetmə ilə bağlı məsuliyyət bölüşdürülür;
- ❖ kapital qoyuluşu uzunmüddətli olur;
- ❖ müştərək sahibkarlıq iştirakçıların fəaliyyətinin yalnız bir hissəsini əhatə edir;
- ❖ mənfəət və sahibkarlıq riski tərəfdaşlar arasında onlardan hər birinin kapital qoyuluşunda payına müvafiq olaraq bölüşdürülür.

A.V.Busiqinin fikrincə, müştərək müəssisə təsisçilərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxs olmaqla nizamnamə fondu iki və daha çox təsisçilərin pay qoyması yolu ilə yaradılan müəssisədir [1, s. 296].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ekspertlərinin fikrincə “Müştərək müəssisə - razılaşmaların bütün formalarıdır, hansıki onların vasitəsilə iki və daha çox firmanın fəaliyyəti funksional birləşir (*tam, yaxud qismən*)”. Bura tədarük və satış, elmi-tədqiqat və işləmələr, təbii resursların hasilatı, məhsul istehsalı, injiniring, tikinti və s. formada əməliyyatlar aiddir.

Dar (*funksional*) mənada müştərək müəssisə iki və daha çox ölkə tərəfdaşlarının qoyduqları kapitalla və razılaşmalara uyğun olaraq planlaşdırılan, yaradılan, nəzarət edilən və idarə olunan hüquqi müstəqil təsərrüfat subyekti kimi çıxış edir. Geniş mənada müştərək müəssisə iki və daha çox ölkə tərəfdaşlarının istehsal və tədavül sferalarında, elmi-texniki, investisiya, servis və digər sahələrdə müqavilələrə və kooperasiya əlaqələrinə əsaslanan istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirir. Daha doğrusu, müştərək müəssisə qarşılıqlı üstünlüyə nail olmaq (*istehsal xərclərini azaltmaq, riskləri bölüşdürmək, yeni bazara çıxışı və ucuz resursu əldə etməyi asanlaşdırmaq*), “zəif yerləri” (*resurs və texnoloji çatışmamazlıq, idarəetmə biliklərinin aşağı olması*) minimumlaşdırmaq və son nəticədə daha yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə iki və daha çox ölkə tərəfdaşları arasında kooperasiya razılaşmalarının ən perspektiv forması kimi yaradılır.

3. Müştərək sahibkarlığın məqsəd və motivləri

Müştərək sahibkarlığın formalaşması və inkişafının əsas prinsipləri müəyyən olunmuş məqsədlərə çatmaq, hansıki bir neçə tərəfdaşın əməkdaşlığı əsasında reallaşdırıla bilər. Müştərək sahibkarlığın ümumi məqsədi tərəfdaş müəssisə tərəfindən mənfəətin uzunmüddətli alınmasını təmin etməkdir. Bu funksional məqsədə müxtəlif üsullarla nail oluna bilər. Məsələn, yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, bazarda mövqeyi möhkəmləndirmək yolu ilə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, riskləri tərəfdaşlar arasında bölüşdürmək yolu ilə onların sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin azaldılması və s.

Müştərək sahibkarlığın yaradılması motivləri müxtəlifdir və şirkətin işgüzar strategiyasının bütün istiqamətlərini əhatə edir. Şirkətin strategiyasında hər hansı bir

motiv təsadüfi hallarda dominatlıq edə bilər, adətən motivlər çox olur. Motivləri üç qrupa ayırmaq olar [2, s. 17]:

1. Zəruri istehsal amillərinin əldə edilməsi motivi.
2. Bazar motivi: təchizat şəbəkəsinin genişləndirilməsi, istehsalın həcmnin artırılması və üstəlik xərclərin geniş paylanması hesabına qənaət etmək; çətin mənimsənilən bazarlara daxil olmaq imkanı əldə etmək; istehsal, idarəetmə və marketinq nou-xau almaq.
3. Risklərin, xüsusilə investisiya riskinin bölünmə motivi.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdən olan tərəfdaşların müştərək müəssisə yaradılmasının özünəməxsus spesifik motivləri və məqsədləri olur: yeni bazarların mənimsənilməsi; istehsal xərclərinin azaldılması. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən olan tərəfdaşların müştərək müəssisə yaradılmasının başlıca motivlərindən biri yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsidir. Burada milli, yaxud regional bazarların potensialından uzunmüddətli istifadə xüsusilə əhəmiyyətlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin sahibkarları müştərək müəssisə yaratmaq üçün əsas motiv kimi resurs axınına (*yeni xammal mənbələrinin ələ keçirilməsi, istehsalın maddi-texniki bazasının təzələnməsi, modernləşdirilməsi*) qəbul edirlər.

Beləliklə, iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində tərəfdaşların maraqlarında müəyyən ziddiyyətlər müşahidə olunur.

Həmçinin müştərək müəssisələrin yaradılmasının spesifik motivləri vardır:

- milli motiv - bir millətdən olan tərəfdaşlar;
- şəxsiyyətli motiv - müştərək müəssisənin yaradılması haqqında qərar qohumluq şəraitində qəbul edilir;
- ekoloji motiv - ekoloji cəhətdən zərərli istehsalın çıxarılması məsələsi həll edilir;
- firmanın beynəlxalq nüfuzunun artırılması və digər sosial-psixoloji cəhətləri ilə əlaqədar motiv.

Müştərək müəssisələrin yaradılması prosesində tərəfdaşlar ciddi problemlərlə də üzləşə bilərlər. Müştərək sahibkarlığın biznesin təşkilinin digər təşkilati-hüquqi formalarından ümumi üstünlüyü yeni məhsul (*xidmət*) istehsalı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Lakin potensial tərəfdaşların tez razılaşaraq birgə fəaliyyətə başlamaları yeni istehsalın mənimsənilməsi strategiyasının, xüsusilə kapitalın və verginin strukturuna və dividəndin bölünməsinə aid strategiyasının hazırlanmasını zəruri edir. Müştərək sahibkarlığın potensial iştirakçıları üçün əlavə material xərcləri ilə əlaqədar problemləri yarana bilər ki, bu ilk növbədə hazırlıq işlərinə çəkilən xərclərə aiddir.

Müştərək sahibkarlığın vacib problemlərindən biri tərəfdaşlar arasında nəzarətin bölünməsidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektiv idarə olunması zamanı iki rəqib məqsədlərin nəzərə alınması vacibdir. Bunlardan birincisi, yeni ümumi məhsul (*xidmət*) istehsalının təşkilinə tərəfdaşlarda stimulyat yaratmaq; ikincisi, tərəfdaşları həmin resurslara nəzarətin bir hissəsindən imtina etməyə məcbur etmək. Təcrübə göstərir

ki, korporativ idarəetmə funksiyalarının bölünməsi bəzən müştərək müəssisənin “ölümünə” səbəb olur.

Müştərək müəssisələrin yaradılması prosesində meydana çıxan risklər ətraf mühitin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Xaricdə müştərək sahibkarlıqda iştirak edən müəssisələr üçün ən mühüm risklər aşağıdakılardır:

- biznes fəaliyyətinin təşkilinin tamamilə yeni şəraiti ilə əlaqədar risk;
- tərəfdaşların təmsil olunduğu ölkələrdə sosial-iqtisadi siyasətin dəyişməsi, dövlətlərarası münasibətlərin pisləşməsi (*gərginləşməsi*) ilə əlaqədar siyasi xarakterli risk;
- kapitalın və mənfəətin köçürülməsi rejiminin dəyişilməsi, valyutaların məzənnə kursunun dəyişməsi, kredit üzrə faiz dərəcəsinin yüksəlməsi, ölkələr üzrə inflyasiya tempində fərqlərin yaranması ilə əlaqədar maliyyə xarakterli risk.

Bütövlükdə müştərək sahibkarlıq fəaliyyətinin strateji nəticələri əldə olunmuş kooperasiya razılaşmalarının çərçivəsindən kənara çıxır. Daha doğrusu, müştərək sahibkarlıq fəaliyyətindən alınan gəlir birbaşa və dolayısı xərcləri, xüsusilə tərəfdaşlardan birinin başqasının hesabına rəqib mövqeyinin güclənməsi ilə əlaqədar xərcləri üstələyir.

Müştərək müəssisələrin xüsusiyyətlərinə iki və daha çox tərəfdaş arasında müqavilənin mövcudluğu, hər bir tərəfdaşın pay və iştirak formasının müəyyən edilməsi, sahibkar fəaliyyətindəki maraqların ümumiliyi, müştərək müəssisə üzərində nəzarəti təmin edən payın müəyyən edilməsi, hər bir tərəfdaşın iştirak payına uyğun olaraq məsuliyyətlərin məhdudlaşdırılması və müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəətin müəyyən hissəsini almaq hüququ, fəaliyyət müddətinin (*məhdud və ya qeyri-məhdud*) müəyyən edilməsi aiddir.

Müştərək müəssisələr birgə kapital, birgə idarəetmə, mənfəət və risklərin birgə bölüşdürülməsi əsasında yaradılır. Müştərək müəssisələrin nizamnamə fondu tərəfdaşların vəsaitləri hesabına yaradılır, həm idarəetmənin təşkili, həm də mənfəət və riskin bölüşdürülməsi bu paya uyğun olaraq həyata keçirilir.

Müştərək müəssisənin sosial-iqtisadi mahiyyəti tərəfdaşların texnoloji və emosional əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Əməkdaşlığın texnoloji tərəfi tərəfdaşların birgə sərmayə qoyuluşunda öz əksini tapır. Xarici investor müştərək müəssisənin yaradılması üçün adətən yeni texnika və texnologiya, ixtisaslı kadrlar, uzunmüddətli kreditlər cəlb edir, milli investor isə torpaq sahəsi, işçi qüvvəsi, tikinti materialları və xammal verir. Əməkdaşlığın emosional tərəfi isə müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün tərəfdaşların söylərinin birləşdirməsində öz əksini tapır.

Müştərək müəssisəni yaradan tərəflərin məqsədləri üç əsas kateqoriyaya bölünür: zəruri istehsal resurslarının əldə edilməsi, bazar motivləri, mənfəətin və risklərin bölüşdürülməsi.

Tərəfdaşların öz istehsalını və ya bazar potensialını səmərəli reallaşdırmaq üçün bu və ya digər resurs növünün çatışmamazlığı çox vaxt müştərək müəssisənin

yaradılması üçün əsas olur. Bu resurslara maliyyə vəsaitləri, istehsal gücləri, xammal və materiallar, texnologiya, patentlər, idarəetmə kadrları, informasiya, nou-hau və s. aid edilir.

Müştərək müəssisənin yaradılması xarici investora yerli tərəfdaşların köməyi ilə ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında informasiya almaq, dövlət orqanları və yerli istehsalçılarla əlaqə yaratmaq, yerli xammaldan, maliyyə mənbələrindən, işçi qüvvəsindən, yerli tərəfdaşın istehsal güclərindən istifadə etmək kimi üstünlükləri verir. Yerli tərəfdaşlar isə əlavə maliyyə resursları, yeni texnika və texnologiya, idarəetmə təcrübəsi cəlb etməklə istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanına malik olur.

Müştərək müəssisə yerli bazara daxil olan xarici investora daha geniş informasiya bazası, əlaqə şəbəkəsi əldə etməyə və daxili bazarı qiymətləndirməyə, yerli istehlakçıların zövq və mövqeyləri haqqında məlumat toplamağa, istehlakçılara xidmət göstərməyə imkan verir. Digər tərəfdən, xarici investor yeni texnika və texnologiyaları, məhsul istehsalını inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçirməklə kapitalın dövrüyyə müddətini artırmış olur. Müştərək müəssisənin yaradılması milli investorun xarici təchizatçı və istehlakçılarla təsərrüfat əlaqələri yaratmasına, yerli bazarı daha tez mənimsəməsinə və xarici bazarlara çıxmasına, xarici marketinq təcrübəsinə yiyələnməsinə müsbət təsir göstərir.

Müştərək müəssisə yeni istehsala başlamaq üçün ilkin şəraiti xeyli yaxşılaşdırsa da, təsisçilərin siyasi, iqtisadi və milli maraqları onların yaradılmasında və fəaliyyətində bəzən mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Belə münasibətlər, ilk növbədə, tərəfdaşların məqsədlərindən asılıdır. Onların yaradılması və fəaliyyəti prosesində tərəfdaşların rəqabət aparıcı məqsədləri mövcud olur. Bunun nəticəsində xarici investor mütərəqqi texnika və texnologiyaların, idarəetmə və marketinq təcrübəsinin verilməsini minimumlaşdırmağa, yerli tərəfdaşlar isə maksimumlaşdırmağa cəhd edirlər ki, bu da müştərək müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə mane olur.

Mühüm məsələlərdən biri məhsulun reallaşdırılması ilə əlaqədardır. Əgər xarici investorun əsas məqsədi yerli bazarda möhkəmlənməkdirsə, yerli tərəfdaş isə məhsul ixracına çalışarsa, bu cür mənafehlərin toqquşması müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Digər ziddiyyətlər istehsalın genişləndirilməsinə zəruriyyət yarandıqda əlavə kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən, müştərək müəssisənin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə kapital qoyuluşuna ehtiyac yaranır, digər tərəfdən onun sərbəst əmtəə istehsalçısına çevrilməsi tərəfdaşların əlavə kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Deməli, tərəfdaşların məqsədlərində ziddiyyətin olmaması müştərək müəssisənin yaradılması və səmərəli fəaliyyəti üçün əsas şərtidir.

Müştərək müəssisələrin milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərdən yaradılması və inkişafı onların ölkənin iqtisadi sisteminə daha səmərəli daxil olması

baxımından qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafı milli iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişaf strategiyası ilə üzvü surətdə əlaqələndirilməli, həmçinin müştərək müəssisələrin inkişafı üçün cəlb edilmiş xarici investisiyalar dərin təhlil edilməlidir.

4. Müştərək müəssisələrin xarici bazarlara çıxış üsulları

Müştərək müəssisələr istehsal etdikləri yüksək keyfiyyətli, rəqabətə davamlı məhsullarının (*xidmətlərin*) bir hissəsini xarici bazarlara çıxarmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Xarici bazara daxil olmağın müxtəlif mərhələlərində firma fərqli hərəkət kombinasiyalarından istifadə edə bilər, hansıki onlardan hər biri müxtəlif xərc, risk və iqtisadi səmərə ilə əlaqədardır.

Müştərək müəssisələr xarici bazarlara aşağıdakı yollarla daxil ola bilərlər:

- agentlər, yaxud distributorların vasitəsilə ixrac;
- ticarət nümayəndələrinin, yaxud filiallarının köməyi ilə ixrac;
- xaricdə toplama və bükülmə;
- xaricdə istehsal.

Firmanın xarici bazarlara daxil olması üçün müxtəlif strategiyadan istifadə edilir:

- ixrac və ixrac kooperasiyası strategiyası;
- kapital çıxarmadan müştərək sahibkarlığın müqavilə formaları;
- birbaşa investisiyalaşdırma əsasında müştərək sahibkarlıq.

Tarixən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qarşılıqlı ticarət formasında, yəni idxal-ixrac əməliyyatları formasında qurulub və inkişaf tapıb. Buna görə də müəssisələrin əksəriyyəti qarşılıqlı ticarət kanalı vasitəsilə yeni xarici bazarlara daxil olublar. Lakin müasir dövrdə xarici bazarlara daxil olmağın “klassik” ardıcılığı - ixrac, ticarət filiallarının açılması, istehsal müəssisələrinin yaradılması – ümumi qaydaya çevrilmişdir. Çox vaxt firma xarici bazarlara daxil olarkən müxtəlif üsullardan: xarici ticarət, istehsal və elmi-texniki kooperasiya, müştərək müəssisənin yaradılması, xüsusi filialların açılması və s. üsullardan istifadə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, lisenziyalaşdırılan istehsal firmanın xarici bazarlara daxil olmalarının ən ucuz və təhlükəsiz üsullarından biridir. Çox vaxt lisenziya firmanın xarici bazara çıxışı üçün yeganə üsul sayılır. Beynəlxalq bazarlarda lisenziyalaşdırılmış əməliyyatların iki əsas forması: xüsusi lisenziya sazişi və françayzing mövcuddur.

5. Müştərək sahibkarlıqda tərəfdaşların seçilməsi

Müştərək sahibkarlıqda tərəfdaşların seçilməsi çox vacib məsələdir. Biznes fəaliyyətində uğurlar, yaxud uğursuzluqlar tərəfdaşların seçilməsi məsələsinin həllindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Biznesmenlərin təcrübəsi sübut edir ki, tanış

olmadığını adamlarla əlaqə qurmaq və az tanıdığı adamları tərəfdaş seçmək düzgün deyil. Tərəfdaş: malgöndərən, sifarişçi, alıcı əgər dost deyilsə, heç olmasa tanış olmalıdır [3, s. 13].

Tərəfdaşların qiymətləndirilməsi və seçilməsi prosesi - potensial xarici tərəfdaş haqqında informasiyanın toplanılması, sistemləşdirilməsi və dərinlən təhlil edilməsi - müştərək sahibkarlığın ən məsuliyyətli mərhələsi sayılır. Hazırkı vaxtda iqtisadi informasiyaların toplanması, əldə edilməsi mənbələri çoxdur. Qərbdə dövlətlərində informasiyaların toplanması və öyrənilməsi ilə məşğul olan informasiya, marketing və konsaltinq firmalarının geniş yayılmış şəbəkəsi mövcuddur.

İnformasiyaların əldə edilməsinin ən yaxşı mənbələri rəsmi statistik məlumatların dərc olunması, kütləvi informasiya vasitələri, internet hesab edilir. Hal-hazırda dünyada iqtisadiyyat üzrə informasiyaların 2000-ə qədər iri bazası vardır, hansiki böyük hissəsini internet vasitəsilə əldə etmək mümkündür.

Tərəfdaşları düzgün seçmək məqsədilə potensial tərəfdaş-firmaların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Potensial rəqibləri nəzərə almaqla bazarda fəaliyyət göstərən firmaların siyahısının tərtib edilməsi.
2. Firmaların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin (*son 3-5 ildə məhsul istehsalın həcmi, satış üzrə dövriyyə, istehsal gücləri və onlardan istifadə səviyyəsi, işçilərin sayı, elmi-tədqiqat və konstruktör işlərinə kapital qoyuluşunun və məsrəflərin həcmi, mənfəət və s.*) kompleks təhlili.
3. Bazarların, xüsusilə beynəlxalq bazarların tutulması strategiyasının kompleks təhlili.
4. Əsas rəqiblərin və potensial tərəfdaşların fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərinin aşkara çıxarılması, onların müxtəlif sazişlərdə, o cümlədən firmalararası əməkdaşlıqda iştirak səviyyəsinin öyrənilməsi.

6. Azərbaycan Respublikasında xarici və müştərək müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar geniş miqyaslı islahatların həyata keçirilməsi prosesində xarici investisiyanın cəlb edilməsinin mühüm kanallarından biri sayılan birgə müəssisələr və xarici firmaların yaradılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin sayı 1995-ci ildəki 293-dən 2010-cu ildə 1091-ə çatmış və ya 3,7 dəfə artmış, onlarda işləyənlərin sayı müvafiq surətdə 7027 nəfərdən 55936 nəfərə çatmış və ya 8 dəfə artmış, orta aylıq əmək haqqı 31,4 manatdan 1008 manata çatmış və ya 32,1 dəfə artmış, məhsulun (*işlərin, xidmətlərin*) həcmi 62,4 milyon manatdan 24011,9 milyon manata çatmış və ya 384,8 dəfə artmışdır (*Cədvəl 1*).

Cədvəl 1. Xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti

Göstəricilər	İllər			
	1995	2000	2005	2010
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	293	551	796	1091
İşləyənlərin siyahı sayı, nəfər	7027	22145	58413	55936
Orta aylıq əmək haqqı, manat	31,4	208,4	672,7	1008,0
Məhsulun (<i>işlərin, xidmətlərin</i>) həcmi, mlyn manat	62,4	1239,8	7081,4	24011,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Bakı: 2011, s. 120-121.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, ölkədə istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 57,7 faizi, iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 12,9 faizi xarici və müştərək müəssisələrin payına düşür. 2010-cu ildə xarici və müştərək müəssisələrdə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı (*1008 manat*) ölkə iqtisadiyyatında işləyənlərin orta aylıq əmək haqqından (*331,5 manat*) 3,1 dəfə yüksəkdir. Bir sözlə, müştərək sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan firma və şirkətlərin texniki-iqtisadi göstəriciləri və rəqabət qabiliyyəti digər təsərrüfat subyektləri ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir.

2010-cu ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin 311 və ya 28,5 faizi ticarətin, 218-i və ya 20 faizi sənayenin, 111-i və ya 10,2 faizi tikintinin, 62-si və ya 5,7 faizi nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rəhbərliyinə payına düşür. Xarici və müştərək müəssisələrdə işləyənlərin 21859 nəfəri və ya 39,1 faizi, istehsal olunan məhsulun (*işlərin və xidmətlərin*) 19767,8 milyon manatı və ya 82,3 faizi təkcə sənayenin payına düşmüşdür.

Müştərək müəssisələr və xarici firmalar Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Belə ki, 2010-cu ildə müştərək müəssisələr və xarici firmalar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına 659,6 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, bu ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların 8 faizini təşkil etmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar
(milyon ABŞ dolları)

Göstəricilər	İllər		
	2000	2005	2010
Cəmi xarici investisiya	927,0	4893,2	8247,8
<i>Ondan:</i>			
Maliyyə kreditləri	262,9	698,4	3405,9
Neft sənayesinə	546,1	3799,9	2955,3
Neft bonusu	-	1,0	2,0
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	118	230,5	659,6

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Bakı: 2011, s. 413.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr çox kiçik (*orta hesabla bir müəssisədə 51 nəfər çalışır*) olduğundan milli iqtisadiyyatın inkişafında onların rolu kifayət qədər yüksək deyil, halbuki ölkənin zəngin təbii sərvətlərindən, əlverişli təbii-iqlim şəraitindən və böyük intellektual mülkiyyətindən daha səmərəli istifadə etmək üçün müştərək müəssisələrin iri miqyasda inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi müştərək sahibkarlığın inkişaf strategiyası işlənib hazırlanmalı və orada aşağıdakı önəmli məsələlər öz əksini tapmalıdır.

Birincisi, Azərbaycanda müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin strateji prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Daha doğrusu, müştərək müəssisələr xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına axınının gücləndirilməsi və onun fəallığının artırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, daxili istehlak bazarının sivil qaydalarla qorunması, milli dövlət mənafeləri baxımından iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmalıdır.

İkincisi, dövlət müəssisələrini özəlləşdirilməsi prosesində iri və orta dövlət müəssisələrinin əsasında 1600-ə qədər səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdır ki, onların 1400-dən çoxu açıq tipli səhmdar cəmiyyətləridir. Lakin sahibkarlar maliyyə imkanlarının məhdudluğu ucubətindən özəlləşdirilmiş sənaye müəssisələrində lazımı təşkilati-texniki tədbirlər həyata keçirməmişlər. Nəticədə özəlləşdirilmiş sənaye müəssisələrinin bəziləri və səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti zərərlə işləyir. Bu gün səhmdar cəmiyyətlərinin yalnız 20 faizi səhmdarlara dividend verir. Odur ki, sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi üçün keçiriləcək investisiya müsabiqəsində müştərək müəssisələrin iştirakına üstünlük verməlidir.

Üçüncüsü, son vaxtlar elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında firmalararası əlaqələrin və sazişlərin keyfiyyətcə yeni formaları təzahür edir, ölkənin, sahənin və müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mütərəqqi texnologiyaların rolu artır, iqtisadi artımın xarakteri dəyişir, «ictimai tərəqqi» anlayışı və onun meyarları barədə yeni baxışlar meydana çıxır, bazarların qloballaşması prosesi baş verir. Belə bir şəraitdə müstəqil Azərbaycan dövləti dünya iqtisadiyyatının inkişaf strategiyasına uyğun özünün investisiya siyasətini həyata keçirməlidir. Bu gün Azərbaycan sənayesi və sahibkarları istehsal sahələrinin yeni texnologiyalarla silahlanması, köhnəlmiş texnikanın yeni daha məhsuldar texnika ilə əvəz edilməsi zərurəti ilə qarşılaşır.

Müştərək müəssisələrin inkişafında vergi dərəcəsi, rentabellik səviyyəsi və valyuta tənzimlənməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisənin iştirakçısı olan xarici investorun əldə etdiyi dividendə görə 15 faiz vergi dərəcəsi təyin edilmişdir.

Ayrı-ayrı dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən iqtisadi verginin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Türkiyə, ABŞ,

Böyük Britaniya və s. ölkələrlə iqiqat verginin aradan qaldırılması haqqında bağladığı müqavilələrə əsasən həmin ölkələrin investorları öz ölkələrində Azərbaycanda götürdüyü gəlirlərə görə tutulan vergilərin həcmindən Azərbaycanda alınan vergilər çıxılır və Azərbaycan tərəfindən bu gəlirlərə görə vergi dərəcəsinin aşağı salınması nəzərdə tutulur. Müştərək müəssisələrin iştirakçısı olan xarici investorun əldə etdiyi dividend, faiz və digər gəlirlərin xaricə köçürülməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Xarici investorlar təsdiqləyici sənədləri təqdim etmək şərtilə öz vəsaitlərini sərbəst şəkildə reportasiya edə bilər və milli valyutada əldə etdiyi gəlirləri xarici valyutaya çevirə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bəzi sənaye məhsulları istisna olmaqla, ixsal olunan məhsullara 15 faiz idxal rüsumu müəyyən olunmuşdur. Gömrük siyasəti Azərbaycanda istehsal olunmayan bəzi hazır məhsul, xammal və materialların idxalını stimullaşdırmaqla yanaşı, yerli xammal və materiallardan səmərəli istifadəni və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını stimullaşdırmağa yönəldilmişdir.

Müştərək müəssisənin və tamamilə xarici investisiyalı müəssisənin yaradılması üçün Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən əmlak gömrük və əlavə dəyər vergisindən azaddır.

İxracıyönümlü sənaye məhsulları istehsalının stimullaşdırılması ölkənin iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Emal sənayesində fəaliyyət göstərən və istehsal etdiyi məhsulların əksəriyyətini xarici bazarlara çıxaran müştərək müəssisələrin idxal etdiyi xammal, material və dəstləşdirici məmulatların qismən idxal rüsumundan və dolaylı vergilərdən azad edilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Müştərək müəssisələrin inkişafını və məhsul ixracını artırmaq üçün dövlətin kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. İxracıyönümlü müştərək müəssisələrin formalaşması üçün dövlət yerli tərəfdaşın payının müəyyən hissəsinin güzəştli kredit hesabına maliyyələşməsinə öz üzərinə götürə bilər. Eyni zamanda, dövlət sənayenin tezniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərən müştərək müəssisələrə istehsalı genişləndirmək və modernləşdirmək üçün əlverişli şərtlərlə kredit verə bilər.

Şübhəsiz, müştərək sahibkarlığın inkişafı, milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluq probleminin çözülməsinə, daxili istehlak bazarının yerli istehsal hesabına zənginləşməsinə, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə əhəmiyyətli kömək edəcəkdir.

7. Nəticə

Beynəlxalq biznesin təşkilinin forması olan müştərək sahibkarlıq xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsində, firmalararası kooperasiya əlaqələrinin qurulmasında, əhalinin məşğulluq

səviyyəsinin yüksəldilməsində və rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Müştərək sahibkarlığın inkişafı iqtisadi artıma, ümumi daxili məhsulun strukturuna və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, həmçinin yerli xammal resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, daxili bazarın keyfiyyətli əmtəə və xidmətlər ilə zənginləşdirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına səbəb olur.

Müştərək sahibkarlığın təməlinə tərəfdaşların səyləri, maliyyə vəsaitləri və material resurslarının birləşməsi, mənfəət və risklərin bölünməsində onların birgə iştirakı durur. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ölkələr arasında yalnız əmtəə və işçi qüvvəsini deyil, həm də kapitalın beynəlxalq hərəkətini gücləndirir. Azərbaycanda zəngin təbii sərvətlərin mövcud olması, əlverişli biznes və investisiya iqliminin yaradılması ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın axınını sürətləndirmişdir ki, bu prosesdə müştərək müəssisə və xarici firmaların rolunun artması meylə müşahidə olunur.

Digər sahibkarlıq strukturları ilə müqayisədə müştərək müəssisələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri, maliyyə dayanıqlığı və rəqabət qabiliyyəti xeyli yüksəkdir. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafında müştərək sahibkarlığın rolunu artırmaq məqsədilə aşağıdakı stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- dövlət, xüsusi və xarici investorlar arasında müqaviləyə əsaslanan sənaye layihələrinin hazırlanması və reallaşdırılması;
- ölkəyə ekoloji cəhətdən təmiz, tullantısız texnologiyalar gətirən müştərək müəssisələrə güzəştli şərtlərlə kredit verilməsi;
- istehsalı genişləndirmək və modernləşdirmək üçün müştərək müəssisələrə dövlət tərəfindən kömək göstərilməsi;
- müştərək müəssisələrin ixrac etdikləri məhsulun tərkibindəki idxal olunan xammal və materialların gömrük rüsumundan azad olunması.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Бусыгин А.В. Предпринимательство: Учебник. М.: Дело ,2000, 640 с.
2. Семёко Г.В. Совместное предпринимательство: Учебное пособие. М.: ИКД “Зеркало-М”, 2004, 120 с.
3. Грибов В.Д. Основы бизнеса: Учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 2001, 160 с.
4. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 1998, 212 s.
5. Manafov Q.N. Sahibkarlıq nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 158 s.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Bakı: 2011, 848 s.

Аббасов Сарвар Алыджан оглы
доктор философии по экономике, доцент
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Совместное предпринимательство как формы транснационализации капитала

Аннотация

Цель исследования - обоснование роли совместного предпринимательства в транснационализации капитала и развитии национальной экономики.

Методология исследования - системный подход, сравнительный анализ и метод дедукции.

Результаты исследования - формирование стратегии развития совместного предпринимательства как важной формы транснационализации капитала.

Ограничения исследования - на основании зарубежного опыта требуется более расширенный и детальный анализ.

Практическая значимость исследования - основные выводы и рекомендации исследования ориентированы на их практическое использование при разработке стратегии развития совместного предпринимательства.

Оригинальность исследования и научная новизна - впервые исследованы вопросы повышения роли совместного предпринимательства в устойчивом развитии экономики Азербайджана в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: *совместное предпринимательство, совместное предприятие, иностранный капитал, транснационализация капитала*

Abbasov Server Alijan oglu
dos.Ph.D. in economics
Azerbaijan State Economic University

Joint business as a form of international business

Abstract

Purpose - substantiations of a role of joint business in transnationalization of the capital and national economy development.

Design/methodology - the system approach, the comparative analysis and a deduction method.

Findings - formations of strategy of development of joint business as the important form of transnationalization of the capital.

Research limitations - on the basis of foreign experience demands more expanded and detailed analysis.

Practical implications - the basic conclusions and research recommendations are focused on their practical use by working out of strategy of development of joint business.

Originality/value of research and scientific novelty - are investigated questions of increase of a role of joint business in steady development of economy of Azerbaijan in the conditions of market economy.

Keywords: *joint business, joint venture, the foreign capital, capital transnationalization*

JEL Classification Codes: D62, F15, F23, M16, L24

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.10.11.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 15.10.11.

Çapa qəbul olunmuşdur: 23.11.11.